

ASPECTE MORALE ALE CRIZEI IMPERIULUI ROMAN DIN PERSPECTIVA BREVIATORILOR LATINI TÂRZII*

Cozmin-Valerian BROȘTEANU**

(Centrul de Studii Clasice și Creștine, Facultatea de Istorie,
Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași)

Keywords: *Roman Empire, Late Antiquity, crisis of the third century, abbreviated works, moral aspects.*

Abstract: *Moral aspects of the crisis of Roman Empire from the perspective of latin breviators.* Throughout its existence, the Roman Empire experienced difficult periods. One such period took place between 235-284, when there were numerous usurpations, barbarian invasions, secessionist movements, civil wars, etc. In historiographical sources, this period is known as the crisis of the Roman Empire in the mid-IIIrd century. Within the following pages we have set out to analyze information from the works of Latin historians of the IVth century - Aurelius Victor, Eutropius, Festus and Pseudo-Aurelius Victor. Specifically, we have looked at the moral aspects of the crisis of the Roman Empire found in the works written by these four historians.

Cuvinte-cheie: *Imperiul Roman, Antichitatea târzie, criza secolului al III-lea, breviaria, aspecte morale.*

Rezumat: *De-a lungul existenței sale, Imperiul Roman a cunoscut și perioade dificile. O astfel de perioadă este cea dintre 235-284, când au avut loc numeroase uzurpări, invazii barbare, mișcări secesioniste, războaie civile etc. În sursele istoriografice, această perioadă este cunoscută drept criza Imperiului Roman la mijlocul secolului al III-lea. În paginile următoare ne-am propus să analizăm informații din lucrările istoricilor latini din secolul al IV-lea Aurelius Victor, Eutropius, Festus și Pseudo-Aurelius Victor. Concret, am analizat aspectele morale ale crizei Imperiului Roman în lucrările scrise de acești patru istorici.*

* Acest text reprezintă forma dezvoltată a unei comunicări prezentate la Simpozionul Național Studentesc *Colloquium Antiquitatis*, ediția a III-a, Iași, 23-24 aprilie 2021 (<http://history.uaic.ro/wp-content/uploads/2021/04/Afis-Colloquium-Antiquitatis.jpg>).

** brosteanucozmin94@gmail.com

Odată cu ascensiunea împăraților din rândul dinastiei anotiniene, Imperiul Roman atinge apogeul din punct de vedere teritorial, militar, politic și cultural¹. Însă, după asasinarea lui Commodus (193), fapt cauzat de comportamentul tiranic manifestat de acesta pe parcursul domniei, Roma a cunoscut o nouă perioadă marcată de războaie civile și conflicte interne². Ea a luat sfârșit odată cu preluarea puterii imperiale de către Septimius Severus, care, printr-o atitudine fermă față de principalii factori politici romani, a restabilit pacea. Cu toate acestea, pe termen lung, reformele întreprinse de acesta au contribuit la erodarea sistemului de guvernare roman și, în cele din urmă, la izbucnirea celei mai dificile etape din existența statului roman³.

În istoriografie, perioada la care facem referire este cunoscută drept „criza Imperiului Roman de la mijlocul veacului al III-lea”⁴. A-

¹ În unanimitate, izvoarele literare sunt favorabile principilor antonini. Ele accentuează calitățile militare ale lui Traianus, preocupările filosofice ale lui Hadrianus și Marcus Aurelius, dar și atenția acordată de Anoninus Pius Romei și populației acesteia.

² Pentru unii istorici, sfârșitul domniei lui Commodus reprezintă debutul Antichității târzii. În privința limitelor cronologice în care poate fi încadrat acest interstițiu, în istoriografie nu există un consens. Acest dezacord are la bază criteriile diferite abordate pentru fixarea cronologiei și a conținutului acestuia: etnic, lingvistic, cultural, politic, religios și economic. Despre toate acestea, vezi Peter Brown, *The World of Late Antiquity AD 150-750*, Thames & Hudson Ltd, London, 1971 [2013]; Nelu Zugravu, *Antichitatea târzie*, Casa Editorială Demiurg, Iași, 2005; Gillian Clark, *Late Antiquity, a very short introduction*, Oxford University Press, New York, 2011; Ando Clifford, *Imperial Rome AD 193 to 284, The critical century*, Edinburgh University Press, Edinburgh, 2012; David S. Potter, *The Roman Empire at Bay AD 180-395*, Routledge, London and New York, 2014.

³ R. E. Smith, *The Army Reforms of Septimius Severus*, *Historia*, 21/3, 1972, 481-500; Michael Grant, *The Severans. The Changed Roman Empire*, Routledge, London and New York, 1996; Jean-Michel Carrie, Aline Rousselle, *L'Empire romain en mutation: des Sévères à Constantin, 192-337*, Points, Paris, 1999; Pat Southern, *The Roman Empire from Severus to Constantine*, Routledge, London and New York, 2001; W. V. Harris, *Roman Power, A Thousand Years of Empire*, Cambridge University Press, 2016, 183-184; Michael Kulikowski, *Imperial Triumph, The Roman World from Hadrian to Constantine*, Profile Books, London, 2018; Michael Sage, *Septimius Severus and the Roman Army*, Pen & Sword Military, Yorkshire, 2020.

⁴ Yolanda Peña Cervantes, *La «crisis» del siglo III en la historiografía española*, *ETP(hist)*, 13, 2000, 469-492; David S. Potter, *Roman Empire at Bay AD 180-395*, Routledge, Londra, 2004; Laura Mecella, *L'età dei Soldatenkaiser nella storiografia recente*, *MediterrAnt*, XI/1-2, 2008, 657-671; Thomas Gerhardt, *Forschung, in Die Zeit der Soldatenkaiser. Krise und Transformation des Römischen Reiches im 3. Jahrhundert n. Chr. (235-284)*, Klaus-Peter Johne, Udo Hartmann,

vând ca repere cronologice preluarea puterii imperiale de către Maximinus Thrax (235-238) și ascensiunea lui Diocletianus (284-305), acest interstițiu a fost marcat de disfuncționalități ale mecanismului de desemnare a principilor, numeroase conflicte interne, uzurpări, mișcări secesioniste, invazii barbare, escaladarea războiului dintre romani și perși, reapariția ciumei și decădere economică. Toate acestea au bulversat și schimbat radical instituțiile, societatea și forma de guvernare romană. Cu toate că numărul savanților care argumentează în favoarea unei crize generalizate este însemnat, în ultima perioadă, au fost formulate puncte de vedere care, printr-o nouă abordare a subiectului, pun la îndoială existența crizei și înclină spre folosirea unor termeni precum „transformare accelerată” sau „dezastre izolate”⁵.

În acest context, disputele istoriografice referitoare la acest subiect sunt pe departe de a se încheia. Perpetuarea polemicilor este favorizată de lipsa izvoarelor literare contemporane crizei. Este binecunoscut faptul că singurele opere literare contemporane crizei, care au supraviețuit trecerii timpului, sunt ale unor autori greci. Este vorba despre *Istoria romană* a lui Dio Cassius, în care sunt întâlnite informații referitoare la domnia lui Alexander Severus (222-235)⁶, *Istoria*

Thomas Gerhardt (Hrsg.), I, Berlin, 2008, 125-157; Karen Haegemans, *Imperial Authority and Dissent. In The Roman Empire AD 235-238*, Leuven-Paris-Walpole, MA, 2010; Clifford Ando, *op. cit.*

⁵ Karl Strobel, *Das Imperium Romanum in «3 Jahrhundert»*. *Modell einer historischen Krise?*, Stuttgart, Franz Steiner Verlag 1990; Christian Witschel, *Krise-Rezession-Stagnation? Der Westen des römischen Reiches im 3. Jahrhundert n. Chr.*, Frankfurt am Main, Marthe Clauss, 1999; Wolf Liebeschuetz, *Was there a crisis of the third century?*, în Olivier Hekster, Gerda de Kleijen, Daniëlle Sloopjes (eds.), *Crises and the Roman Empire. Proceeding of the Seventh Workshop of the International Network Impact of Empire (Nijmegen, June 20-24, 2006)*, London-Boston, Brill, 2007, 11-20; Yann Le Bohec, *Crise ou pas crise? La Lyonnaise, du IIIe au Ve siècle: méthodologie de la crise*, în *Hispania et Gallia: dos provincias del occidente romano*, edited by Lluís Ponce Pujol, Barcelona, 2010, 165-175; Michael Sommer, *A vast scene of confusion' – Die Krise des 3. Jahrhunderts in der Forschung*, în *Das Recht der „Soldatenkaiser”. Rechtliche Stabilität in Zeiten politischen Umbruchs?*, herausgegeben von Ulrike Babusiaux und Anne Kolb, Berlin-München-Boston, 2015, 15-30.

⁶ L. De Blois, *Emperor and Empire in the Works of Greek-speaking Authors of the Third Century A D*, în *ANRW*, II/34.4, Berlin-New York, 1998, 3405-3415; Alessandro Galimberti, *Cassio Dione storico di se stesso e della crisi*, în *Cassio Dione, Storia Romana, IX (Libri LXXIII-LXXXV)*, introduzione di Alessandro Galimberti, traduzione di Alessandro Stroppa, testo greco a fronte, BUR, 2018, 5-12; Andrew G. Scott, *Emperors and Usurpers. An Historical Commentary on Cassius Dio's*

Imperiului Roman după moartea lui Marcus Aurelius, redactată de Herodian, care narează perioada anilor (181-238)⁷, *Scythica* și *Chronica*, elaborate de Publius Herennius Dexippus, în paginile cărora sunt relatate evenimentele dintre proclamarea lui Gordianus III (238) și începutul domniei lui Aurelianus (270-275), respectiv confruntările din Balcani și Asia Mică cu populațiile germanice⁸. Totodată, realități specifice crizei au fost surprinse și în unele fragmente din operele pierdute ale altor autori eleni din secolul al III-lea: Asinius Quadratus, Nikostratos din Trapezunt, Eusebius din Nantes ș.a.⁹. În sfârșit, exegeții au identificat trimiteri la perioada crizei și în „discursul regal” *Eis Basilea*, dedicat de Pseudo-Aelius Aeristides, cel mai probabil, lui Filip Arabul (244-249)¹⁰, ori, după unele păreri mai recente, lui Gallienus (253-

Roman History Books 79(78)-80(80) (A.D. 217-229), New York, Oxford University Press, 2018.

⁷ Gabriele Marasco, *Erodiano e la crisi dell'impero*, în ANRW, II/34.4, Berlin-New York, 1998, 2837-2927; Michael A. Speidel, *Maximus and the Thracians. Herodian on the Coup of 235, and Ethnic Networks in the Roman Army of the Third Century CE*, în Victor Cojocaru and Alexander Rubel (eds.), *Mobility in Research on the Black Sea Region*, Cluj-Napoca, 2016, 339-365; Alessandro Galimberti (a cura di), *Erodiano tra crisi e trasformazione*, Milano, 2017; idem, *Herodian's World, Empire and Emperors*, Leiden, Brill, 2021 (*Historiography of Rome and Its Empire* 12).

⁸ Gunther Martin, *Dexipp von Athen*, Edition, Übersetzung und begleitende Studien, Tübingen, 2006; idem, *Die Struktur von Dexipps Skythica und die Historia Augusta*, în HAC, XIII, hrsgg. Bruno Bleckmann and Hartwin Brandt, Bari, 2017, 97-114; Dexippo di Atene, *Testimonianze e Frammenti*, a cura di Laura Mecella, Tivoli, 2013; Caillan Davenport, Christopher Mallan, *Dexippus' letter of Decius: context and interpretation*, MH, 70/1, 2013, 57-73; Gunther Martin and Jana Grusková, “*Scythica Vindobonensia*” by Dexippus (?): *New Fragments on Decius' Gothic Wars*, GRBS, 54, 2014, 728-754; idem, „*Dexippus Vindobonensis*“ (?). *Ein neues Handschriftenfragment. zum sog. Herulereinfalle der Jahre 267/268*, Wiener Studien, 127, 2014, 101-120; Christopher Mallan and Caillan Davenport, *Dexippus and the Gothic Invasions: Interpreting the new Vienna fragment (Codex Vindebonensis Hist. gr. 77, ff. 192v-193r)*, JRS, 105, 2015, 203-226; Anthony Hostein, *Note sur les dariques de Cniva (Dexippus Vindobonensis) et autres curiosités «barbares»*, Revue Numismatique, 2017, 37-64.

⁹ *Historiker der Reichskrise des 3. Jahrhunderts*, Ediert, übersetzt und kommentiert von Bruno Bleckmann und Jonathan Gross, Paderborn, 2016.

¹⁰ Pilar Pavón Torrejón, *Eis basilea: un speculum principis del siglo III*, *Habis*, 28, 1997, 193-205.

268)¹¹, în predicile episcopului Grigorie Taumaturgul¹² și în unele cărți ale culegerii *Oracula Sibyllina*¹³.

Pe de altă parte, surse literare redactate în limba latină contemporane crizei nu există sau, mai corect spus, nu s-au păstrat. Abia în a doua jumătate a secolului al IV-lea își fac apariția lucrări latinești în care au fost identificate informații despre criza Imperiului Roman de la mijlocul veacului al III-lea. Printre acestea se numără și operele breviarilor latini. Este vorba despre: *Liber de Caesaribus* al lui Aurelius Victor, redactat între 358 și 361; *Breviarium ab Urbe condita* al lui Eutropius, scris între 369-370 la îndemnul împăratului Valens; *Breviarium rerum gestarum populi Romani* al lui Festus, întocmit, de asemenea, la îndemnul împăratului Valens, între 369-372; *Epitome de Caesaribus*, atribuită unui anonim, cunoscut în literatura de specialitate drept Pseudo-Aurelius Victor, care și-a elaborat opera în ultimii ani ai secolului al IV-lea și începutul secolului al V-lea (395-402). Acestora li se alătură: *Panegirici latini*, *De mortibus persecutorum* a lui Lactantius, *Scriptores Historiae Augustae*, o controversată colecție de biografii imperiale, *Res Gestae* ale lui Ammianus Marcellinus.

Ca fenomen istoric, criza Imperiului Roman de la mijlocul veacului al III-lea s-a bucurat de un interes remarcabil în rândul erudiților, însă aceștia și-au îndreptat interesul, în mod special, către operele autorilor greci contemporani crizei¹⁴. Față de operele abreviate, istoricii au manifestat dezinteres, întrucât aceste izvoare sunt considerate compilații, cu o cantitate de informații redusă și cu un caracter didactic. În ciuda acestui fapt, izvoarele literare abreviate au fost subiectul unor studii preponderent literare¹⁵ sau al unor cercetări aprofundate,

¹¹ Christopher Mallan, *Reconsidering a Gallienic Date for the Εἰς βασιλέα* ([*Arist.*] *Or.* 35K) (<https://www.academia.edu/32966597>).

¹² Udo Hartmann, *Die literarischen Quellen*, în Klaus-Peter Johnen, Udo Hartmann, Thomas Gerhardt (hrsg.), *op.cit.*, I, Berlin, 2008, 26-27.

¹³ David S. Potter, *Prophecy and History in the Crisis of the Roman Empire: A Historical Commentary on the Thirteenth Sibylline Oracle*, Oxford-New York, 1990; Udo Hartmann, *op. cit.*, 38-39; Jean-Michel Roesli, *Les Oracles Sibyllins*, în *Histoire de la littérature grecque chrétienne des origines à 451*, II, *De Paul de Tarse à Irinée de Lyon*, sous la direction de Bernard Pouderon et Enrico Norelli, Paris, 2016, 511-534.

¹⁴ Vezi notele 7 și 8.

¹⁵ Isabel Moreno Ferrero, *Elementos biograficos en el Breviario de Festo*, *SHHA*, IV-V, 1986-1987, 173-188; Fabrizio Bordone, *La lingua e lo stile del Breviarium di Eutropio*, *Rivista di Linguistica Letteratura Cinema Teatro Arte* (Università degli studi di Ferrara. Annali online), V/2, 2010, 157-159.

în care au fost urmărite ideile politice ale autorilor¹⁶. Cu toate acestea, ele oferă informații pe baza cărora se pot formula concluzii referitoare la formele de manifestare ale crizei. Din acest considerent, în rândurile următoare, ne-am propus să aducem în centrul atenției formele de manifestare morală ale crizei Imperiului Roman de la mijlocul veacului al III-lea, așa cum se reflectă în *brevariaria* respective.

În unanimitate, pentru autorii noștri, domnia ultimului suveran al dinastiei Severilor, Alexander Severus (222-235), reprezintă o perioadă de revigorare politică, militară și morală a lumii romane¹⁷. Aprecierile autorilor față de tânărul principe au la bază maniera de guvernare adoptată, specifică principilor antonini: cooptarea unor oameni de stat capabili în *consilium principis*¹⁸, anularea reformelor religioase impuse de vărul său Heliogabalus și reafirmarea lui Iupiter Optimus Maximus ca zeitate principală a panteonului roman¹⁹, inițierea unui amplu proces de reabilitare a edificiilor din Roma²⁰, reafirmarea Im-

¹⁶ Joseph Helleguarc'h, *Sur le sens et l'emploi du vocabulaire politique chez Eutrope*, dans Moussyllanea. *Mélanges de linguistique et de littérature anciennes offerts à Claude Moussy*, Bruno Bureau, Christian Nicolas, avec une préface d'Hubert Zehnacker, Louvain-Paris, 1998, p. 371-377; Nelu Zugravu, *Princeps bonus nel Liber de Caesaribus di Aurelio Vittore*, *InvLuc*, 31, 2009, 241-253; idem, *Imperator bonus la Pseudo-Aurelius Victor*, în *Studii de arheologie și istorie. Omagiu Profesorului Nicolae Gudea la 70 de ani*, ed. Călin Cosma, Cluj-Napoca, 2011, 417-426; idem, *Le idee politice di un hono nouus della tarda antichità – Sesto Aurelio Vittore*, *C&C*, 7/1, 2012, 249-266; idem, *Imperium creandique ius principis. Mecanisme de dobândirii puterii imperiale în timpul crizei în izvoarele literare latine din secolele IV-V (I)*, *C&C*, 12, 2020, 473-501; Nelu Zugravu, Mihaela Paraschiv, *Le vocabulaire de la sphère du pouvoir dans l'Épitome de Caesaribus*, *C&C*, 10, 2015, 389-424.

¹⁷ Aur. Vict., *Caes.*, 24, 7: *neque ultra annos tredecim imperio functus, rempublicam reliquit firmatam undique*; Ps.-Aur. Vict., *Epit. Caes.*, XXIV, 1-2: *Seuerus Alexander imperavit annos tredecim. Hic, bonus reipublicae, fuit aerumnosus sibi*. În unanimitate, sursele îi sunt favorabile acestui suveran, ele accentuând calitățile morale și militare, grija pentru cultura și religia romană.

¹⁸ Aur. Vict., *Caes.*, 24, 6; Eutr., VIII, 23; Fest., 22, 1.

¹⁹ Herod., VI, 1; *SHA, Sev. Alex.*, XVIII, 3; XXII, 3; Erika Manders, *Religion and coinage. Heliogabalus and Alexander Severus: Two Extremes?* în *Talanta. Proceedings of the Dutch Archaeological and Historical Society*, 36-37, 2005, 123-138; Clare Rowan, *Becoming Jupiter: Severus Alexander, The Temple of Jupiter Ultor, and Jovian Iconography on Roman Imperial Coinage*, *AJN*, 21, 2009, 123-150.

²⁰ Aur. Vict., *Caes.*, 24, 5; *SHA, Alex. Sev.*, XXII, 4; XXVI, 1-11; XLII, 1-6; John S. McHugh, *Emperor Alexander Severus, Rome's Age of Insurrection, AD 222-235*, Pen & Sword Military, South Yorkshire, 2017, 119-122.

periuului ca principala putere militară în zona asiatică²¹, toate acestea fiind realizate cu ajutorul Senatului. Evoluția Romei a fost întreruptă brusc de un eveniment fără precedent din istoria sa, anume preluarea puterii imperiale de către Maximinus Thrax²². Domnia sa reprezintă un punct de cotitură din perspectiva mecanismului de alegere a împăratului, întrucât principalul factor constituțional care a stat la baza numirii sale a fost armata²³. Această ilegalitate a deschis calea, după cum observă îndeosebi Sextus Aurelius Victor, spre puterea absolută a unor împărați de origine umilă (*ignobiles*), needucați/de origine barbară (*barbariae*), buni și răi (*boni/malique*)²⁴, care au prăvălit statul roman ca într-o prăpastie (*naufragium*)²⁵. Mai mult decât atât, acesta găsește și o explicație pentru evoluția imperiului ulterioară asasinării lui Alexander Severus: *ita fortunae uis, licentiam nacta, pernicioso libidine mortales agit; quae diu quidem uirtute, uti muro, prohibita, postquam paene omnes flagitiis subacti sunt, etiam infimis genere institutoque publica permisit*²⁶. Așadar, putem deduce faptul că, din perspectiva lui Sextus Aurelius Victor, principalul factor care a contribuit la declanșarea, acutizarea și, în cele din urmă, la depășirea crizei a fost cel antropologic: *quippe, ubi passim confusaque omnia, neque suo feruntur modo, quique fas putant, uti per turbam, rapere aliena officia, quae regere nequeunt, et scientiam bonarum artium foede*

²¹ Aur. Vict., *Caes.*, 24, 2: „l-a învins și l-a pus pe fugă”; Eutr., VIII, 23: „a repurtat totuși o victorie plină de strălucire asupra regelui acestora, Xerxes”; Fest., 22, 1: „el însuși l-a învins glorios pe Xerxes – preanobilul rege al perșilor... și-a sărbătorit victoria asupra perșilor la Roma cu un cortegiu spectaculos”.

²² Herod., VI, 8; VII, 1; 8; Aur. Vict., *Caes.*, 25, 1; Eutr., IX, 1; *SHA, Maxim.*, I, 4; II, 2-7; III; IV, 4-5; V, VI, 1-7; Ps.-Aur. Vict., *Epit. Caes.*, XXI, 1.

²³ Herod., VI, 8, 5; VI, 9, 5; Aur. Vict., *Caes.*, 25, 1: *primus e militaribus*; Eutr., IX, 1: *ex corpore militari... neque ipse senator esset*; *SHA, Alex. Sev.*, XLVIII, 6; LXIII, 2; *Maxim.*, I, 4; II, 2 – VII; VIII, 1: *Maximinus primum e corpore militari et nondum senator*; Ps.-Aur. Vict., *Epit. de Caes.*, XXV, 1: *ex militaribus*. Despre numirea lui Maximinus Thrax, vezi Nelu Zugravu, *op. cit.*

²⁴ Aur. Vict., *Caes.*, 24, 9: *abhinc, dum dominandi suis quam subigendi externos cupientiores sunt atque inter se armantur magis, Romanum statum quasi abrupto praecipitauere, immissique in imperium promiscue boni malique, nobiles atque ignobiles, ac barbariae multi*.

²⁵ Aur. Vict., *Caes.*, 24, 8.

²⁶ Aur. Vict., *Caes.*, 24, 11: „așa că, puterea sorții, aflând deplină îngăduință, îi mână pe oameni după primejdiosul ei capriciu; deși, multă vreme, chiar virtutea i-a stat împotriva ca un zid, după ce mai toți s-au lăsat în voia viciilor, ea a lăsat trebuirile statului chiar și pe mâna unor oameni de cea mai joasă speță, ca origine și educație”

*corrumpunt*²⁷. Degradarea moravurilor și, implicit, a statului a fost prevestită inclusiv de ceremoniile și riturile ancestrale: *nam, cum pontificum lege hostiae mactarentur, suis utero maris feminarum genitalia apparuere. Id haruspices solutionem posterorum portendere uitiaque fore potiora interpretati*²⁸. Pornind de la afirmațiile lui Aurelius Victor, un observator fin al realităților istorice, se poate arăta că degradarea morală a atins întreaga structură socială și politică a Imperiului Roman – plebea, legiunile, senatorii și împărații.

În acest sens, *Liber de Caesaribus* oferă exemple pentru fiecare factor socio-politic în parte. Referitor la comportamentul **plebei** (*vulgus*²⁹, *populus*³⁰, *plebs*³¹) de la Roma, în contextul celebrării a 1000 de ani de la întemeierea Romei³², Sextus Aurelius Victor amintește de intenția lui Philippus Arabs (244-249) de a interzice prostituția masculină: *quod frustratum iri aestimans imperator Philippus, tum quia, forte praeteriens, filii similem pro meritorio ephebum conspexerat, usum uirilīs agrascorti remouendum honestissime consultauit*³³. Prin această măsură amintită și în *Historia Augusta*, dar plasată sub Severus Alexander³⁴, suveranul a urmărit reafirmarea rigorismului moral a celor din vechime și o însănătoșire a moravurilor decăzute. Totuși, breviatorul revine asupra acestui aspect și menționează că ea încă era practică pe vremea sa, în ciuda faptului că fusese trecută în ilegalitate

²⁷ Aur. Vict., *Caes.*, 24, 10: „căci atunci când toate se află peste tot în dezordine și nu mai au un fâgaș al lor, toți se socotesc îndreptățiți, ca la îmbulzeală, să pună mâna pe funcțiile altora, pe care nu le pot îndeplini și compromite în chip nedemn concepția despre virtuți”.

²⁸ Aur. Vict., *Caes.*, 28, 4-5: „în timp ce animalele de jertfă erau sacrificate după legea pontificilor, în pânțelecele unui porc au apărut organele genitale ale unei scoafe. Haruspicii au interpretat că acest semn prevestește slăbiciunea urmașilor și agravarea viciilor”.

²⁹ Aur. Vict., *Caes.*, 29, 3.

³⁰ Eutr., VII, 18; Ps.-Aur. Vict., *Epit. Caes.*, XXXIV, 6.

³¹ Aur. Vict., *Caes.*, 21, 1; 33, 32, 35, 7.

³² Aur. Vict., *Caes.*, 28, 1: *annum Urbis millesimum ludis omnium generum celebrat*; Eutr., IX, 3: *his imperantibus millesimus annus Romae urbis ingenti ludorum apparatu spectaculorumque celebratus est*; Ps.-Aur. Vict., *Epit. Caes.*, XXVIII, 3: *ludis saecularibus*. RIC, IV C, 25, A-B; 86, A-B; 108; 111; 118.

³³ Aur. Vict., *Caes.*, 28, 6: „împăratul Philippus, crezând că va zădărnici această profeție și, totodată, pentru că, trecând întâmplător pe acolo, văzuse în fața unui bordel un adolescent aidoma fiului său, s-a îngrijit, cât mai decent cu putință, să interzică prostituția masculină”.

³⁴ *SHA, Hel.*, XXXII, 5; *Alex. Sev.*, XXIV, 4.

de către Constantinus (306-337): *verumtamen manet: quippe conditione loci mutata, perioribus flagitiis agitatur, dum avidius periculosa quibusque prohibentur mortales petunt*³⁵. Decizia lui Philippus de a scoate în afara legii prostituția masculină se înscrie într-o tendință mai amplă a unor suverani de pe parcursul crizei, precum Gordian III (238-244), Decius (249-251) și Valerianus (253-260), care și-au propus să mențină integritatea spirituală și morală a imperiului, făcând apel la tradițiile morale și religioase ancestrale. Politica conservatoare a împăraților din prima parte a crizei este justificată de Sextus Aurelius Victor prin intermediul comportamentului uman degradat generalizat: *genus hominum, praesertim hac tempestate, nequam, uenale, callidum, seditiosum, habendi cupidum atque ad patrandas fraudes uelandasque quasi ab natura fatum*³⁶; *quamquam eo prolapsi mores sunt, uti suo quam reipublicae magisque potentiae quam gloriae studio plures agant*³⁷. Și, mai cu seamă, prin intermediul consecințelor acestuia: *ita, quasi uentis undique saeuientibus, parius maxima, ima summis orbe toto miscebantur*³⁸; *proinde cuncta ad extremum reciderant, uti talibus imperia ac uirtutum omnium decus ludibrio essent*³⁹.

Un rol major în erodarea puterii imperiale, începând cu anul 235, l-au avut **militarii** (*militēs*⁴⁰), **legiunile** (*legiones*⁴¹). Este bine-

³⁵ Aur. Vict., *Caes.*, 28, 8: „cu toate acestea, ea încă persistă; fiindcă i s-a schimbat statutul, se practică cu și mai mare nerușinare, atâta timp cât oamenii sunt tot mai ahtiați după tot ce-i primejdios și le este interzis”; *SHA, Hel.*, XXXII, 5; *Alex. Sev.*, XXIV, 4.

³⁶ Aur. Vict., *Caes.*, 33, 13: „soi rău de oameni, mai cu seamă în vremea noastră, corupt, șiret, instigator la revoltă, dornic de avuție și parcă anume creat de natură pentru a-și pune la cale și tăinui escrocheriile”.

³⁷ Aur. Vict., *Caes.*, 33, 23: „de altminteri, moravurile s-au degradat într-atât, încât cei mai mulți acționează mai degrabă din interes propriu decât obștesc și mai mult din dorința de putere decât de glorie”.

³⁸ Aur. Vict., *Caes.*, 33, 4: „și așa, ca și cum vânturile s-ar fi dezlănțuit cu furie din toate părțile, în întreaga lume lucrurile mari se învâlmășeau cu cele mici, cele neînsemnate cu cele importante”.

³⁹ Aur. Vict., *Caes.*, 33, 10: „toate ajunseseră, prin urmare, în ultimul hal de degradare, pentru ca asemenea oamenii să poată lua în derădere demnitățile su-preme și reputația <dobândită> de pe urma unor merite”.

⁴⁰ Aur. Vict., *Caes.*, 24, 1; 24, 4; 25, 1; 26, 6; 27, 6; 29, 2; 31, 1; 32, 1; 32, 1; 33, 2; 33, 9; 34, 1; 34, 7; 35, 6; 35, 7; 35, 9; 36, 2; 37, 3; *Eutr.*, IX, 1; IX, 2; IX, 11; IX, 12; IX, 17; IX, 18; IX, 20; *Fest.*, 22, 2; *Ps.-Aur. Vict., Epit. Caes.*, XXVII, 2; XXVII, 2.

⁴¹ Aur. Vict., *Caes.*, 22, 1; 22, 2; 24, 3; 33, 14; 33, 17; 37, 3; *Fest.*, 20, 1.

cunoscut faptul că mulți împărați din timpul crizei au dobândit puterea ca urmare a unor acte de forță, la voința expresă a soldaților și fără consimțământul senatorilor: Maximinus Thrax (235-238)⁴², Aemilianus (253)⁴³, Valerianus (253-260)⁴⁴ sau Postumus (260-269)⁴⁵. Încă de la instaurarea principatului, legiunile au intervenit, de cele mai multe ori agresiv, în desemnarea împăraților și a coîmpăraților. Însă, prin concesiile financiare făcute față de soldați în vederea consolidării autorității sale, Septimius Severus a încurajat implicarea soldățimii în succesiunea imperială⁴⁶. După anul 235, imixtiunile s-au accentuat, fapt ce a dus la apariția unui număr considerabil de uzurpatori într-o perioadă de timp restrânsă: Iotapianus (249)⁴⁷, Ingenuus (258)⁴⁸ sau Regalianus (268)⁴⁹. Descentralizarea și erodarea autorității imperiale au făcut ca la momentul de apogeu al crizei, în timpul domniei lui Galienus (253-268), pe fondul mișcărilor secesioniste, provinciile perife-

⁴² Aur. Vict., *Caes.*, 25, 1: *Namque Gaius Iulius Maximinus,... potentia cepit suffragiis legionum*; Eutr., IX, 1: *Maximinus ex corpore militari primus ad imperium accessit sola militum voluntate, cum nulla senatus intercessisset auctoritas neque ipse senator esset*; Ps.-Aur. Vict., *Epit. Caes.*, XXV, 1: *Iulius Maximinus Thrax, ex militaribus imperavit annos tres*.

⁴³ Aur. Vict., *Caes.*, 31, 1: *Aemilius Aemilianus summam potestatum corruptis militibus, arripuit*; Eutr., IX, 5: *Aemilianus in Moesia res novas molitus est*; Ps.-Aur. Vict., *Epit. Caes.*, XXXI, 1: *Aemilianus in Moesia imperator effectus est*.

⁴⁴ Aur. Vict., *Caes.*, 32, 1: *at milites... Licinio Valeriano imperium deferunt*; Eutr., IX, 7: *Licinius Valerianus,... ab exercitu imperator et mox Augustus est factus*.

⁴⁵ Aur. Vict., *Caes.*, 33, 7: *Postumus... imperium ereptum ierat*; Eutr., IX, 8: *Postumus... purpuram sumpsit*.

⁴⁶ Dio Cass., LXXVIII, 26; 28, 36; Herod., III, 8; *SHA, Maxim.*, VII, 2. R. E. Smith, *The Army Reforms of Septimius Severus.*, în *Historia*, 21, 1972, 3, p. 481-500; Nelu Zugravu, *Note și comentarii*, în Sextus Aurelius Victor, *Liber de Caesaribus, Carte despre împărații*, editio bilinguis, traducere de Mihaela Paraschiv, ediție îngrijită, studiu introductiv, note și comentarii, apendice și indice de Nelu Zugravu, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2006, 343, nota 455; W. V. Harris, *Roman Power, A Thousand Years of Empire*, Cambridge University Press, 2016, 183-184; Michael Sage, *Septimius Severus and the Roman Army*, Pen & Sword Military, Yorkshire, 2020, 144-149.

⁴⁷ Aur. Vict., *Caes.*, 29, 2: *Iotapiani, qui, Alexandri tumens stirpe per Syriam tentans noua militum arbitrio occubuerat*.

⁴⁸ Aur. Vict., *Caes.*, 33, 2: *Ingenuum... imperandi cupido incesserat*; Eutr., IX, 8: *Ingenuo, qui purpuram sumpserat*.

⁴⁹ Aur. Vict., *Caes.*, 33, 2; Ps.-Aur. Vict., *Epit. Caes.*, XXXII, 3.

rice din nord-vestul și sud-estul Imperiului să se organizeze în state de-sine-stătătoare: Imperiul Gallic și Regatul Palmyrei⁵⁰.

Sextus Aurelius Victor ne informează că numeroasele acte de violență ale legiunilor împotriva principilor s-au datorat, printre altele, lăcomiei soldaților: *frustratos se milites angebantur, genus hominum pecuniae cupidius*⁵¹; *ad quem expugnandum profecti, Interamnae ab suis caeduntur spe praemii maioris ab Aemilio*⁵²; *interim Victoria, amisso Victorino filio, legionibus grandi pecunia comprobantibus, Tetricum imperatorem fecit*⁵³. O altă cauză o constituie indisciplina militarilor: *Postumo..., suorum tumultu perit, quo flagitantibus Mogontiacorum direptiones, quia Laelianum iuuerant, abnuisset*⁵⁴. Constatentele pronunțiate de pe parcursul crizei au generat disensiuni între senatori și legiuni pe seama întâietății în procesul de numire a suveranului. În acest sens, exemple elocvente sunt suverani precum Maximinus Thrax, care nu s-a deplasat la Roma pentru a fi recunoscut și de Senat⁵⁵, Gordian I (235), care, în momentul preluării puterii, a fost sprijinit doar de Senat⁵⁶, sau Aemilius Aemilianus, care, inițial, fusese declarat *hostis* și mai apoi *Augustus*⁵⁷. Apogeul acestei stări de fapt a fost atins după asasinarea lui Aurelianus (270-275), când, în contextul *interregnum*-ului menționat de Sextus Aurelius Victor și Pseudo-Aurelius Victor, între Senat și legiuni au avut loc schimburi de epistole în vederea alegerii unui nou principe: *interea milites, amisso principe, legatos statim Romam destinant, uti suoapte ingenio patres imperatorem delegerant. Quibus hoc ipsorum potissimum conuenire*

⁵⁰ Aur. Vict., *Caes.*, 33, 6-15; Eutr., IX, 9-11; Fest., 23, 2; Ps.-Aur. Vict., *Epit. Caes.*, XXXII, 3.

⁵¹ Aur. Vict., *Caes.*, 26, 6: „soldații, soi de oameni lacom de bani din caleafară, loial și favorabil numai de pe urma unui câștig, erau nemulțumiți că fuseseră privați de aceste <recompense>.

⁵² Aur. Vict., *Caes.*, 30, 2: „plecând să-i vină de hac, <Gallus și Volusianus> sunt uciși la Interamna de proprii lor soldați, în speranța unor mari recompense din partea lui Aemilianus”.

⁵³ Aur. Vict., *Caes.*, 33, 14: „în acest timp, Victoria, după pierderea fiului ei Victorinus, câștigând, cu o mare sumă de bani consimțământul legiunilor, îl proclamă împărat pe Tetricus”.

⁵⁴ Aur. Vict., *Caes.*, 33, 8: „Postumus... a pierit în timpul unei revolte a soldaților săi, fiindcă îi refuzase când aceștia îi ceruseră insistent să-i prade pe cei din Mogontiacum, pentru că-l ajutaseră pe Laelianus”. Eutr., IX, 9.

⁵⁵ Aur. Vict., *Caes.*, 25, 1; Eutr., IX, 1; Ps.-Aur. Vict., *Epit. Caes.*, XXV, 1.

⁵⁶ Aur. Vict., *Caes.*, 26, 1; Eutr., IX, 1; Ps.-Aur. Vict., *Epit. Caes.*, XXVI, 1.

⁵⁷ Aur. Vict., *Caes.*, 31, 3.

*munus respondentibus, rursus legiones ad eos reiciunt*⁵⁸. Ascensiunea lui Tacitus (275-276) reprezintă pentru Sextus Aurelius Victor ultimul moment în care cei doi factori constituționali au colaborat în vederea desemnării unui nou suveran: *igitur tandem senatus, mense circiter post Aureliani interitum sexto, Tacitum e consularibus, mitem sane uirum imperatorem creat, cunctis fere laetioribus, quod militari ferocia legendi ius principis proceres recepissent*⁵⁹. Totuși, în medalionul biografic dedicat lui Probus, recunoaște primatul legiunilor în actul de desemnare a împăraților: *abhinc militaris potentia conualuit, ac senatui imperium creandique ius principis ereptum ad nostram memoriam*⁶⁰. Erișarea legiunilor în principalul factor constituțional de elecție a împăraților s-a datorat, în bună măsură, și delăsării (*disidia*), temei (*metus*) și urii față de conflicte (*dissensionum odium*) a **senatorilor** (*senatores*⁶¹, *patres*⁶², *nobiles*⁶³)⁶⁴. Dezinteresul acestora este o consecință a despotismului și cruzimii manifestate de unii suverani precum Maximinus Thrax, care îi persecuta pe cei bogați, vinovați sau nevinovați (*dum persequitur pecuniosos, insontes pariter noxiosque*)⁶⁵, Aurelianus, care a condamnat la moarte pe foarte mulți

⁵⁸ Aur. Vict., *Caes.*, 35, 9-10: „în vremea asta, soldații, după pierderea principelui, trimit degrabă soli la Roma, <cerând> ca senatorii să aleagă un împărat, după socotința lor. Fiindcă solilor li s-a răspuns că această sarcina le revine lor, legiunile îi trimit din nou la senatori”; 35, 12; Ps-Aur. Vict., *Epit. Caes.*, XXXV, 10; *SHA, Aur.*, XL, 2-4.

⁵⁹ Aur. Vict., *Caes.*, 36, 1: „așadar, cam la 6 luni după moartea lui Aurelianus, Senatul îl declară în cele din urmă împărat pe Tacitus, din rândul foștilor consuli, un om cu totul blajin, aproape toți bucurându-se că senatorii recăpătaseră chiar de la trufașa soldăție dreptul de a-l alege pe împărat”. Michel Christol, *Essai sur l'évolution des carrières sénatoriales dans la seconde moitié du IIIe siècle*, Paris, 1986, 183-184; Eugen Cizek, *La succession d'Aurélien et l'échec de Tacite*, *REA*, 93/1-2, 1991, 109-122; Jean-Pierre Callu, *Aurélius Victor et l'interrègne de 275: problèmes historiques et textuels*, în *HAC*, IV, Bari, 1996, 142; Caillan Davenport, *M. Claudius Tacitus: Senator or Soldier?*, *Latomus* 73, 2014, 174-184.

⁶⁰ Aur. Vict., *Caes.*, 37, 5: „de acum înainte influența armatei a sporit și Senatului i-au fost luate până în vremea noastră puterea și dreptul de a-l alege pe împărat”.

⁶¹ Eutr., VIII, 7.

⁶² Aur. Vict., *Caes.*, 25, 2; 29, 5; 30, 1; 33, 27; 35, 9; Eutr., VIII, 7.

⁶³ Eutr., IX, 14.

⁶⁴ Aur. Vict., *Caes.*, 37, 5: „nu se știe dacă nu cumva Senatul însuși dorind aceasta, din delăsare, din teama sau silă de conflicte”.

⁶⁵ Ps.-Aur. Vict., *Epit. Caes.*, XXV, 1: „întrucât îi persecuta pe cei bogați, vinovați sau nevinovați deopotrivă”.

oameni de seamă (*plurimos nobiles capite damnavit*)⁶⁶, sau Carinus (283-285), care a ucis o mulțime de oameni nevinovați (*omnibus se sceleribus inquinavit*)⁶⁷. Așadar, din cauza lăncezelii (*otium*) și a fricii pentru averile lor (*divitis paupere*), ei au deschis soldaților și celor aproape barbari calea spre puterea absolută⁶⁸.

Ultimul și cel mai semnificativ aspect care urmează să fie tratat îl constituie moralitatea **deținătorilor puterii suverane** (*rector*⁶⁹, *princeps*⁷⁰, *imperator*⁷¹). Deși numărul contraexemplelor, din acest punct de vedere, este însemnat, personalitatea evidențiată de breviarul este cea a lui Gallienus (253-268), căruia îi sunt reproșate dezinteresul politic⁷², asocierea cu persoane dubioase (bețivi și codoși)⁷³, submisivitatea față de femei⁷⁴ și căsătoria neromană⁷⁵. După cum au observat acești istorici ai Antichității târzii, domnia lui corespunde cu momentul de apogeu al crizei, când prin Roma bântuia ciuma⁷⁶, au avut loc numeroase uzurpări⁷⁷, barbarii cutreierau teritoriile imperiului⁷⁸, au luat naștere state secesioniste⁷⁹, teritoriile de peste *Ister* au

⁶⁶ Eutr., IX, 14.

⁶⁷ Eutr., IX, 19.

⁶⁸ Aur. Vict., *Caes.*, 37, 7: „de fapt, întrucât <senatorii> se complăceau în lăncezeală și se temeau pentru averile lor, a căror folosință și sporire o considerau mai importantă decât înveșnicirea, ei le-au deschis soldaților și celor aproape barbari calea spre puterea absolută lor și a urmașilor lor”.

⁶⁹ Aur. Vict., *Caes.*, 26, 7; 35, 3.

⁷⁰ Aur. Vict., *Caes.*, 26, 1; 33, 30; 34, 4; 35, 9; 35, 14; 37, 3; 37, 5; Eutr., IX, 2; IX, 7; Fest., 22, 1; 23, 2.

⁷¹ Aur. Vict., *Caes.*, 28, 5; 29, 5; 33, 14; 34, 5; 34, 7; 35, 14; 36, 1; Eutr., IX, 1; IX, 5; IX, 7; IX, 10; IX, 12; IX, 14; IX, 20; Fest., 23, 1; 24, 1; 24, 2; Ps.-Aur. Vict., *Epit. Caes.*, XXIX, 5; XXX, 2; XXXI, 1; XXXII, 3; XXXIV, 2; XXXIV, 1; XXXV, 3; XXXV, 7; XXXVII, 2.

⁷² Aur. Vict., *Caes.*, 33, 3: *rem Romanam quasi naufragio*: Eutr., IX, 8: *diu placidus et quietus, mox in omnem lasciviam dissolutus tenendae rei publicae habenas probrosa ignavia et desperatione laxavit*.

⁷³ Aur. Vict., *Caes.*, 33, 3: *inter haec ipse, popinas gemeasque obiens, lenonum ac uinariorum amicitiiis haebat*.

⁷⁴ Aur. Vict., *Caes.*, 33, 6: *expositus Saloninae coniugi*.

⁷⁵ Aur. Vict., *Caes.*, 33, 6: *atque amori flagitioso filiae Attali, Germanorum regis, Pipae nomine*.

⁷⁶ Aur. Vict., *Caes.*, 33, 5.

⁷⁷ Aur. Vict., *Caes.*, 33, 2; Eutr., IX, 8; Ps.-Aur. Vict., *Epit. Caes.*, XXXII, 3; XXXIII, 2.

⁷⁸ Aur. Vict., *Caes.*, 33, 3; Eutr., IX, 8; Ps.-Aur. Vict., *Epit. Caes.*, XXXIII, 1.

⁷⁹ Aur. Vict., *Caes.*, 33, 3; 33, 9-16; Eutr., IX, 9-11; Fest., 23, 2; Ps.-Aur. Vict., *Epit. Caes.*, XXXII, 2.

fost pierdute⁸⁰, iar lucrurile mari se învălmășeau cu cele mici, cele însemnate cu cele neînsemnate⁸¹. Sub presiunea acestor evenimente, Eutropius consemnează faptul că Imperiul Roman era cât pe ce să fie distrus: *tum desperatis rebus et deleto paene imperio Romano*⁸². Această stare a lucrurilor este pusă de Eutropius pe seama indolenței, a dezinteresului manifestat de suveran față de treburile statului și, în mod special, pe incapacitatea acestuia de a governa: *Gallienus, cum adulescens factus esset Augustus, imperium primum feliciter, mox commode, ad ultimum perniciose gressit. nam iuveni in Gallia et Illyrico multa strenue fecit, occiso apud Mursam Ingenuo, qui purpuram sumpserat, et Trebelliano. Diu placidus et quietus, mox in omnem lasciviam dissolutus tenendae rei publicae habenas probrosa ignavia et desperatione laxavit*⁸³.

În unanimitate, izvoarele literare latinești păgâne, din care se degajă atitudini prosenatoriale, îi creionează lui Gallienus un portret negativ. O posibilă explicație pentru aversiunea autorilor față de acesta este dată de controversatul edict, menționat de Sextus Aurelius Victor, prin care senatorilor le-a fost interzis accesul în armată și cariera militară⁸⁴. Pe de altă parte, cercetările moderne sunt de părere că la baza redresării, care a urmat asasinării lui, au stat inclusiv reformele întreprinse de acesta: crearea unui detașament de cavalerie care să răspundă rapid și eficient amenințărilor militare⁸⁵, începerea unui proces

⁸⁰ Aur. Vict., *Caes.*, 33, 3; Eutr., IX, 8; Dan Ruscu, *Provincia Dacia în istoriografia antică*, Nereamia Napocae, Cluj-Napoca, 2003, 195-214; Peter Hugel, *Ultimele decenii ale stăpânirii romane în Dacia*, Neremia Napocae, Cluj-Napoca, 2003.

⁸¹ Aur. Vict., *Caes.*, 33, 4.

⁸² Eutr., IX, 9: „atunci, cum întreaga situație era disperată și Imperiul Roman era cât pe ce să fie distrus”.

⁸³ Eutr., IX, 8: „fiind proclamat *Augustus* pe când era tânăr, Gallienus a avut mai întâi o domnie prosperă, îndată după aceea una potrivită, iar în cele din urmă una dezastruoasă. Tânăr încă el a înfăptuit vitejește multe isprăvi în Gallia și Illiria, ucigând la Mursa pe Ingenuus, care-i luase domnia și pe Trebellianus. Multă vreme blând și liniștit, mai târziu năruindu-și viața în tot felul de desfrânări, din cauza acestei apatii și disperări el a scăpat frăiele care trebuiau să strunească statul”.

⁸⁴ Aur. Vict., *Caes.*, 33, 34; 37, 6; Pierre Comse, *À propos de l'Édit de Gallien, în Crises and the Roman Empire...*, 97-11; Moisés Antigueira, *Existiu un edito de Galieno?*, *Revista Eletrônica Antiquidade Clássica*, 7/1, 2011, 121-139.

⁸⁵ Ilkka Syvanne, *The Reign of Emperor Gallienus, The Apogee of Ramon Cavalry*, Pen&Sword Military, SouthYorkshire, 2019, 51-59.

de revitalizare culturală⁸⁶ și promovarea unor persoane de condiție obscură, dar capabile din punct de vedere militar.

Așadar, la redresarea și, în cele din urmă, la depășirea crizei au contribuit împărați care au avut parte de „o bună militarie” sub conducerea lui Gallienus și care, pe parcursul domniei, au adoptat o conduită morală exemplară. Primul dintre aceștia este Claudius al II-lea (268-270), pe care Eutropius îl consideră: *parcus vir ac modestus et iusti tenax ac rei publicae gerendae idoneus*⁸⁷. În același sens scrie și Sextus Aurelius Victor: *virii laborum patientis aequique ac prorsus dediti reipublicae*⁸⁸. Totodată, Sextus Aurelius Victor și Pseudo-Aurelius Victor glorifică personalitatea lui Claudius, care a reînviat valorile ancestrale și comportamentul Decilor⁸⁹. În contextul confruntărilor cu popoarele germanice, pentru salvarea concetățenilor, împăratul și-a dat viața în dar statului prin sacrificiul suprem (*devotio*)⁹⁰. În acest fel, goții, pe care timpul îi făcuse foarte puternici și aproape indigeni, au fost înfrânți⁹¹. Fratele lui Claudius, Quintillus (270), deși a deținut puterea pentru o perioadă scurtă de timp, este considerat de Eutropius, pentru cumpătarea sa și pentru spiritul său civic (*unicae moderationis vir et civilitatis*), dacă nu mai presus de Claudius, cel puțin egal cu acesta⁹².

Un al doilea exemplu este cel al lui Aurelianus (270-275), care, conform autorilor de *breviaria*, și-a câștigat autoritatea datorită austerității și al moravurilor sale nepătate (*uir seueritate atque incorruptis militibus*)⁹³, calităților militare remarcabile (*vir in bello potens*)⁹⁴, capacității de a îmbunătăți disciplina militară și de a îndrepta moravurile decăzute (*disciplinae militaris et morum dissolutorum correc-*

⁸⁶ Pofir, *Despre viața lui Plotin și despre ordinea cărților acestuia*, în *Plotin un mistic păgân*, volum alcătuit și îngrijit de Cristian Bădiliță, dosar, introduceri și note de Cristian Bădiliță, cu un studiu de Luc Brisson, traducerea *Vietii lui Plotin* de Cristian Gașpar și Cristian Bădiliță, traducerea *Dialogului dintre Plotin și Profir* de Roxana Utale, Editura Vremea, București, 2021, 88.

⁸⁷ Eutr., IX, 11: „bărbat sobru și măsurat, stăruitor și capabil să conducă statul”.

⁸⁸ Aur. Vict., *Caes.*, 34, 1: „un bărbat rezistent la truda, drept și cu totul dedicat statului”.

⁸⁹ Aur. Vict., *Caes.*, 34, 2: „el a readus în amintire comportamentul Decilor”; Ps.-Aur. Vict., *Epit. Caes.*, XXXIV, 3.

⁹⁰ Aur. Vict., *Caes.*, 34, 4-5; Ps.-Aur. Vict., *Epit. Caes.*, XXXIV, 3.

⁹¹ Aur. Vict., *Caes.*, 34, 3; Eutr., IX, 11; Ps.-Aur. Vict., *Epit. Caes.*, XXXIV, 2.

⁹² Eutr., IX, 12.

⁹³ Aur. Vict., *Caes.*, 35, 12.

⁹⁴ Eutr., IX, 13: „bărbat iscusit în războaie”

tor)⁹⁵. Ca urmare a victoriilor dobândite împotriva lui Tetricus, respectiv împotriva Zenobiei, acesta a reușit să refacă unitatea teritorială a Imperiului, punând în acest fel capăt crizei din punct de vedere teritorial și politic⁹⁶. Pe de altă parte, lui Aurelianus îi sunt reproșate, de către Eutropius și Pseudo-Aurelius Victor, firea violentă și cruzimea cu care a ales să trateze revolta monetarilor din Roma⁹⁷. Din acest punct de vedere, Eutropius îl consideră mai degrabă necesar decât demn de iubit: *ac necessarius magis in quibusdam quam in ullo amabilis imperator*⁹⁸. Asemenea lui Quintillus, succesorul lui Aurelianus, Tacitus (275-276), deși a fost un om blajin⁹⁹, cu moravuri foarte alese și demn să treacă la cârma statului¹⁰⁰, nu a înfăptuit nimic de răsunet, întrucât a deținut puterea supremă o perioadă scurtă de timp.

Un al treilea împărat remarcat de breviatori este Probus (276-282), care, pentru extraordinara pricepere în treburile militare și pentru iscusința de a pune soldații la tot felul de munci, este comparat de Sextus Aurelius Victor cu Hannibal¹⁰¹. Pe de altă parte, Eutropius îl consideră egalul lui Aurelianus în ceea ce privește gloria militară, dar mai presus de acesta din punct de vedere moral: *vir acer, strenuus, iustus, et qui Aurelianum aequaret gloria militari, morum autem civilitate*¹⁰².

În final, sub conducerea lui Diocletianus (284-305), ultimul împărat cu origini illire din perioada crizei și de extracție socială modes-

⁹⁵ Eutr., IX, 14: „a îmbunătățit totuși disciplina militară și a îndreptat în mare parte moravurile decăzute”.

⁹⁶ Aur. Vict., *Caes.*, 35, 1-6; Eutr., IX, 13; Fest., 24, 1; Ps.-Aur. Vict., *Epit. Caes.*, XXXV, 2.

⁹⁷ Aur. Vict., *Caes.*, 35, 6: *neque secus intra Urbem monetae opifices delati*; Eutr., IX, 15: *quos Aurelianus victos ultima crudelitate conpescuit*; Ps.-Aur. Vict., *Epit. Caes.*, XXXV, 9: *fuit saeuus et sanguinarius et trux omni tempore*.

⁹⁸ Eutr., IX, 14: „el a fost mai degrabă necesar în unele situații decât demn de a fi iubit în altele”.

⁹⁹ Aur. Vict., *Caes.*, 36, 1: *cunctis fere laetioribus*.

¹⁰⁰ Eutr., IX, 16: *vir egregie moratus et rei publicae gerendae idoneus*. În același sens scrie și Pseudo-Aurelius Victor, Ps.-Aur. Vict., *Epit. Caes.*, XXXVI, 1: *vir egregie moratus*.

¹⁰¹ Aur. Vict., *Caes.*, 37, 2: *Probum..., ingenti belli scientia exercitandisque uarie militibus ac duranda iuuentute prope Hannibalem*. Aspect întâlnit și în opera lui Eutropius, Eutr., IX, 17: *vir illustris gloria militari*.

¹⁰² Eutr., IX, 17: „om aprig, plin de energie, drept și care, ca glorie militară îl egala pe Aurelianus, îl depășea totuși pe acesta prin gentilețea moravurilor”.

tă¹⁰³, Imperiul Roman intră într-o nouă etapă a devenirii sale. O etapă în care suveranul încetează să mai fie considerat un *princes*. Din acest moment, acest titlu lasă loc celui de *dominus et deus*¹⁰⁴, iar modelul libertății romane este înlocuit cu cel al comportării regale¹⁰⁵. În ciuda comportamentului autoritar manifestat de Diocletianus¹⁰⁶, acesta este apreciat de breviatorii, pentru că, deși a îngăduit să i se spună stăpân (*dominus*), el s-a comportat ca un părinte (*parens*)¹⁰⁷, punând, în acest fel, capăt deposedărilor de averi, renume și rang, exilurilor, proscriciilor, torturilor și omorurilor care aveau loc în urma unui război civil¹⁰⁸.

În concluzie, considerăm că impasul în care s-a aflat Imperiului Roman la mijlocul veacului al III-lea, din perspectiva breviatorilor din a doua jumătate a secolului al IV-lea, a fost accentuat de personalitatea cazonă și incapacitatea unor împărați, de lăcomia legiunilor, de lăncezeala senatorilor și de apatia plebei. Toate acestea au provocat o insatisfacție spirituală generalizată în cadrul societății romane, fapt ce i-a permis lui Diocletianus să restructureze modelul imperial roman după obiceiuri orientale, iar urmașilor săi, îndeosebi lui Constantinus (306-337) și Theodosius (379-395), să impună o nouă conduită morală bazată pe învățăturile creștine, și nu pe cele ale oamenilor de stat și filozofilor din perioada clasică a Imperiului.

Ediții de izvoare folosite

Ammianus Marcellinus, *Istoria romană*, studiu introductiv, traducere, note și indice D. Popescu, București, 1982.

Aurelius Victor, *Livre des Césares*, texte établi et traduit par P. Dufraigne, Paris, 1975.

¹⁰³ Aur. Vict., *Caes.*, 39, 26; Ps.-Aur. Vict., *Epit. Caes.*, XXXIX, 1.

¹⁰⁴ Aur. Vict., *Caes.*, 39, 4: *namque se primus omnium Caligulam post Domitianumque dominus palam dici passus et adorari se appellarique uti deum.*

¹⁰⁵ Eutr., IX, 26: *et qui Imperio Romano primus regiae consuetudinis formam magis quam Romanae libertatis invexerit adorarique se iussit.*

¹⁰⁶ Aur. Vict., *Caes.*, 39, 2; Eutr., IX, 26.

¹⁰⁷ Aur. Vict., *Caes.*, 39, 8: *eoque ipso, quod dominum dici passus, parentem egit.*

¹⁰⁸ Aur. Vict., *Caes.*, 39, 15: *quae res post momoriam humani noua atque inopinabilis fuit ciuili bello fortunis, fama, dignitate spoliatum neminem, cum pie admodum mansueteque geri laetemur exilio, proscriptioni atque etiam suppliciiis et caedibus modum fieri.*

- Pseudo-Aurélius Victor, *Abrégé des Césars*, texte établi, traduit et commenté par M. Festy, Paris, 1999.
- Pseudo-Aurelius Victor, *Epitome de Caesaribus. Epitomă despre împărați, editio bilinguis*, traducere și considerații lingvistice de M. Paraschiu, ediție îngrijită, abrevieri, studiu introductiv, note și comentarii, indice de N. Zugravu, Iași, 2012.
- Sextus Aurelius Victor, *Liber de Caesaribus. Carte despre împărați, editio bilinguis*, traducere de M. Paraschiu, ediție îngrijită, studiu introductiv, note și comentarii, apendice și indice de N. Zugravu, Iași, 2006.
- Cassius Dio, *Istoria romană*, studiu introductiv Gh. Ștefan, traducere și note A. Piatkowski, București, III, 1985.
- Flavius Eutropius, *Breviar de la întemeierea Romei*, ediție critică bilingvă, text paralel latin-român, studiu introductiv, traducere, note explicative și comentarii de Gh. I. Șerban, Brăila, 1997.
- Festus, *Breviarium rerum gestarum populi Romani. Scurtă istorie a poporului roman, editio bilinguis*, traducere de M. Alexianu și R. Curcă, ediție îngrijită, studiu introductiv, note și comentarii, indice de N. Zugravu, Iași, 2003.
- Herodian, *Istoria Imperiului roman după Marcu Aureliu*, traducere, introducere și note de R. Alexandrescu, București, 1960.
- Histoire Auguste. Les empereurs romains des IIe et IIIe siècles*, édition bilingue latin-français, traduction du latin par A. Chastagnol, Paris, 1994.
- Istoria augustă*, studiu introductiv V. Iliescu, partea I traducere și note D. Popescu, partea a II-a traducere și note C. Drăgulescu, București, 1971.
- Lactanțiu, *Despre moartea persecutorilor*, ediție bilingvă, traducere de C. Bejan, studiu introductiv, tabel cronologic, note explicative și anexe de D. Mîrșanu, Iași, 2011.